

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет української й іноземної філології та журналістики
Кафедра англійської мови та методики її викладання

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ НА УРОКАХ
АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: студент 2 курсу 09-251М групи
Спеціальності: 014.02 Середня освіта (Мова і
література (англійська))

Освітньо-професійної програми «Середня
освіта (Мова і література (англійська))»

Василенко Денис Юрійович

Керівниця кандидатка філологічних наук,
доцентка Базилевич Наталія Вікторівна

Рецензентка учитель англійської мови
академічного ліцея ім. О. Мішукова ХМР при
ХДУ Кострубін О.В.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ НАВИЧОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ.....	6
1.1. Критичне мислення як психолого-педагогічне поняття.....	6
1.2. Особливості формування критичного мислення в учнів школи	11
1.3. Технології розвитку критичного мислення у старших школярів	19
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ	26
2.1. Методологія розвитку критичного мислення учнів старших класів.....	26
2.2. Розвиток критичного мислення засобами інтерактивних вправ	33
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43

ВСТУП

У сучасному світі людина кожен день використовує комп'ютери, смартфони та інші технічні засоби, які забезпечують швидкий доступ до мережі Інтернет. Всесвітня мережа дає нам можливість знаходити та переглядати будь-яку інформацію: наукові статі, інтернет-енциклопедії, газети, державні публікації, економічні показники, огляди актуальних фільмів, навчальні матеріали тощо. Однак постає проблема, яка полягає у виборі інформації, її обробці та інтерпретації, подальшому застосуванні у повсякденній та професійній діяльності. З цієї точки зору, формування критичного мислення з раннього життя стає вмотивованим та необхідним.

У контексті психологічних, педагогічних та методичних досліджень критичне мислення розглядається як один з типів мислення, яке має власні ознаки, особливості, категорії, засоби формування та реалізації у навчальному процесі, що знайшло відображення у значній кількості наукових праць. Зокрема, вивчення критичного мислення, його закономірності та принципи висвітлені в працях Т. Олійника, М. Кларін, М. Ліпмана, О. Тягло, К. Мередит, Є. Полата, Дж. Стіл, Ч. Темпл, Д. Халперна, І. Лернера, І. Ільєсова; формуванню критичного мислення в процесі навчально-виховної діяльності, розвитку самооцінки та саморегуляції власної діяльності учнів у навчальному процесі досліджено в працях С. Векслера, В. Синельнікова, Д. Халперн, А. Байрамова, В. Казакова та ін.; Окремі теоретико-методологічні аспекти формування критичного мислення на уроках іноземної мови висвітлені в окремих працях О. Пометун, С. Мусійчука, Н. Чигріної, Д. Матухіна, Л. Курнос, Л. Сухової.

Вважаємо, що критичне мислення як наукове явище та поняття за період свого існування набула комплексу ознак, які роблять цей тип мислення таким, що легко ідентифікується серед інших видів мислення, і

яке може реалізовуватися в тому числі на заняттях з англійської мови. На нашу думку, мотивація обрання тих чи інших методів та засобів, як і методологія формування критичного мислення взагалі, досліджена недостатньо. Отже, наведене вище свідчить на користь **актуальності** теми нашого дослідження: «Розвиток критичного мислення на уроках англійської мови».

Об'єктом дослідження є процес формування критичного мислення учнів старших класів закладів середньої освіти.

Предмет дослідження – прийоми формування критичного мислення учнів старших класів закладів середньої освіти.

Мета дослідження – виявити, описати і систематизувати наявну інформацію про критичне мислення як психолого-педагогічне поняття та запропонувати систему завдань для розвитку критичного мислення на уроках іноземної мови (англійської мови).

Для досягнення мети розв'язано комплекс **завдань**:

1. дати визначення й охарактеризувати особливості критичного мислення як психолого-педагогічного поняття;
2. описати особливості формування критичного мислення;
3. дати характеристику технології формування критичного мислення;
4. проаналізувати методологію реалізації розвитку критичного мислення учнів старших класів на основі передових прийомів педагогіки та дидактики;
5. запропонувати власну систему вправ для формування навичок критичного мислення на заняттях з іноземної мови засобами інтерактивних вправ.

У процесі дослідження використано такі **методи**: критичний аналіз наукових джерел з філософії, педагогіки, психології, логіки (формування сукупності науково перевіреної інформації), метод спостереження (інвентаризація та систематизація наявної інформації з теми

дослідження), дескриптивний метод, який полягає в описі, поясненні й аналізі даних дослідження, індуктивний метод (фіксування валідних даних та їх аналіз), метод суцільної вибірки (вивчення частини сукупності даних), узагальнення педагогічного досвіду з складання комплексу вправ, які спрямовані на реалізацію формування критичного мислення на уроках англійської мови.

Матеріалом дослідження слугували вправи, які були запропоновані для використання на уроках англійської мови для розвитку навичок критичного мислення.

Практична цінність нашої роботи полягає в розробці комплексу пізнавальних вправ засобами інтерактивної взаємодії учнів та вчителя з метою розвитку критичного мислення.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ НАВИЧОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

1.1. Критичне мислення як психолого-педагогічне поняття

На наш погляд вивчення будь-якої проблеми з наукової точки зору починається з дослідження історії питання. Саме тому слід дослідити історію розвитку критичного мислення як психолого-педагогічного явища.

Мислення являє собою більш високий і якісно новий рівень пізнання раціонального (лат. *rationalis* - розумний). У процесі засвоєння понять, людина здобуває знання про той чи інший предмет або явище, виділяє в ньому найхарактерніші риси, важливі властивості і закономірності. Поняття є основним засобом і основною формою існування мислення.

За визначенням Гальперіна мислення являє собою «вищу форму відображення мозком навколишнього світу, найбільш складний пізнавальний психічний процес, властивий тільки людині, а також мислення визначають, як «стан нерішучості, коливання, сумніву» [1].

Дослідники мислення людини вважають, що слід виділяти його певні типи, специфічні особливості, які зумовлені предметною галузю та задачами, які доводиться вирішувати.

Проблему формування типології мислення розглядала велика кількість науковців. В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін [2, 3] виділяють у своїх працях теоретичне мислення. І. Я. Лернер, В. О. Моляко, О. Н. Лук, [4, 5] пропонують розглядати творче мислення; А. М. Алексюк, В. Р. Ільченко [6, 7] вважають, що слід виділити науковий, інтегративний стиль мислення. Крім того дослідники виділяють інформаційний [8], процедурний [9], системний, технологічний [10], економічний [11] та інші типи мислення.

У психолого-педагогічних працях останніх років активно розробляється питання критичного мислення. Однак серед науковців панують різні погляди на сутність цього питання.

Вперше поняття критичного мислення вивчали такі вчені як М. Коул, Д. Вертч, Л. Виготський, Дж. Дьюї, Д. Брунер [12, 13, 14]. Такі діячі педагогіки як П. П. Блонський, Г. І. Ліпкіна, В. М. Синельников, А. С. Байрамов, Л. О. Рибак, С. І. Векслер визначали необхідність вивчення критичного мислення [15, 16, 17, 18, 19].

У різні часи необхідність дослідження та розвитку критичного мислення стверджували відомі педагоги та психологи. В. Сухомлинський у своїх працях вважав необхідним формувати у учнів вміння опрацьовувати складні розумові процеси, такі як аналіз, синтез, аргументація тощо. Американський мислитель Д. Дьюї стверджував, що базовою метою сучасної системи освіти є не просте надання інформації, а розвиток критичного типу мислення [14].

Сам термін пройшов через досить складний шлях становлення який був спричинений необізнаністю людей.

У слові "критичний" досить часто вбачали негативний аспект - поняття "критичне мислення" ототожнювали з негативним ставленням, тобто критикою або неприйняттям.

Безумовно слово критичне може мати оцінний компонент у своєму значенні. Часто це слово вживається нами у повсякденні для передавання негативного ставлення до ситуації або явища. Але оцінка повинна бути конструктивною, повинна виражати і позитивне, і негативне ставлення. Таким чином, мислити критично – це оцінювати результати своїх розумових процесів (наскільки правильне рішення ми обрали або наскільки вдало ми виконали завдання).

Аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень дає нам можливість стверджувати, що уніфікованого визначення цього типу мислення досі не існує. Для більшості викладачів і методистів критичне мислення означає

мислення вищого порядку в тому сенсі, що воно знаходиться на останній ступені таксономії пізнавальних здібностей по системі Бенджаміна Блума, яку він запропонував у 1956 році [20].

Критичне мислення може визначатися у різних формулюваннях, серед яких: логічність, самостійність суджень; чітка аргументація міркувань; уміння використовувати весь спектр розумових навичок (зіставлення, порівняння, аналізування, дискутування); здатність генерувати унікальні ідеї; вдосконалення мислення за допомогою аналізування цього процесу; відкритість до альтернативних точок зору або інформації.

Словосполучення «критичне мислення» отримало своє стале значення в працях науковців не миттєво. Спершу проводилися дослідження мислення як психолого-когнітивного процесу, яке науковці характеризували як «творче», «ефективне» тощо. Лише в 70-х роках ХХ століття словосполучення «критичне мислення» перетворилося на сталий термін та почало застосовуватися у науковій роботі. Однак дослідники цього поняття знаходять перші намагання виокремити цей тип мислення ще в працях таких мислителів, як Арістотель, Сократ, Платон, Фома Аквінський, Б.Рассел, Дж.Міль, та К.Поппер.

Американські психологи А. У. Бідл та Д. Х. Кларк визначають критичне мислення як процес опрацювання розумом інформації з метою продукування власних ідей або розв'язання наявної проблеми.

Американські науковці Д. Вуд та Дж. А. Браус наводять визначення критичного мислення як розумного мислення заснованого на рефлексії, яка сфокусована на вирішенні того, що робити,

Д. Халперн визначає критичне мислення у своїй праці «Психологія критичного мислення» як спрямоване мислення. Воно відрізняється зваженістю, логічністю, і цілеспрямованістю, його відрізняє використання таких когнітивних навичок і стратегій, які збільшують ймовірність отримання бажаного результату. [21, с.70].

З точки зору філософії, критичне мислення – вміння аргументування, логічного мислення. О. В. Тягло, наприклад, визначив його “просунутою сучасною логікою” [22]. Беручи до уваги дослідників теорії літератури (Ч. Темпл), критичне мислення реалізовується у процесі розкладання літературних творів на складові частини і розглядання, як вони впливають на читача, яка мотивація авторів твору [23]. З точки зору психології (Л. Терлецька), критичне мислення характеризується такими особливостями як самостійність, глибина мислення, гнучкість, послідовність, швидкість, стратегічність.

З педагогічної точки зору (Є. С. Полат), критичне мислення серед своїх ознак має самостійність, системність, аналітичність, логічність, асоціативність [24].

Спроби визначити це поняття робляться і в Україні. Наведемо його визначення, яке подається в «Концепції громадянської освіти та виховання в Україні». В розумінні цієї концепції критичне мислення є здатністю особистості до подолання у собі єдиного та догматичного бачення світу, вміння аналізувати проблему з різних сторін, вміння використовувати різноманітну інформацію, навичка відрізнити об'єктивність від суб'єктивності, логічність від упередженості [25].

Професор Девід Клустер пропонує п'ять складників критичного мислення [26]:

1. Визначення основної проблеми (розв'язання проблеми починається зі збирання і систематизування інформації за нею);
2. Самостійність (мислення повинне бути індивідуальним);
3. Отримання вирішення проблеми (оптимальне розв'язання поставленої проблеми);
4. Аргументація (вирішуючи проблему, необхідно мати вагомі аргументи, які доводять позицію);
5. Соціальність (надання власної позиції у колективі, соціумі) [26].

М. Ліпман вважає , що цей тип мислення дозволяє людині формулювати надійні аргументовані висновки власного дослідження, оскільки воно має певні критерії в своїй основі, самокоректується та виходить з визначеного контексту» [27].

А.Авершин й Т.Яковенко, у свою чергу, пропонують більш практичний зміст поняття «критичне мислення». На їх думку це поняття означає усвідомлене мислення, муркування та оцінювання. Іншими словами це психічна, пізнавальна та емоціональна активність, яку особистість спрямовує на вирішення конкретної проблеми [28].

Т.Хачумян у своїх працях позначає що критичне мислення є одним з видів мисленнєвої діяльності, до характерних ознак якого відносяться:

- організація стратегії прийняття оптимальних рішень при вирішенні певних завдань, на основі методів аналізу, синтезу, опрацювання інформації;
- рефлексія стосовно об'єкта або явища, у том числі власного процесу мислення на основі оцінки, контролю, аналізу, перевірки;
- формулювання власної позиції на основі виваженого аналізу різних думок і поглядів, об'єктивне оцінювання процесу й результатів як власної та сторонньої діяльності [29].

Н.Юліна порівнює характерні ознаки як критичного так і творчого мислення і робить висновок, що обидва види мислення в спонтанному мисленнєвому процесі можуть взаємодіяти, не зважаючи на яскраві відмінності між ними, а їх симбіоз можна визначити, як комплексне мислення вищого порядку. Крім того критичне мислення пов'язано з поняття раціонального як принципу організації оптимального поєднання цілей і засобів для вирішення певного завдання [30].

Таким чином слід зазначити що питанням розроблення критичного мислення як наукового поняття, займалися науковці у різні часи від античності до сьогодення, однак найбільшого розвитку воно отримало

починаючи з минулого століття. Незважаючи на це, спостерігається певна не уніфікованість визначення даного поняття, оскільки науковці роблять акценти на різні сторони його використання. Отже, аналізуючи усі вищенаведені визначення терміну «критичне мислення» та беручи до уваги певні особливі характеристики мислення, як психолого-когнітивного процесу, ми маємо змогу дати визначення терміну «критичне мислення». Критичне мислення – це одне з типів мислення, яке засновано на пізнавальній активності людини, а саме логічному усвідомленні, оцінюванні, міркуванні, мисленні, які спрямовані на вирішення конкретної проблеми.

1.2. Особливості формування критичного мислення в учнів школи

На наш погляд при розгляді критичного мислення як процесу, який являє собою розумову діяльність, спрямовану на певну ціль, вивчаючи його процесуальні та інтелектуальні складові необхідно спиратися на положення теорії формування змісту освіти (І.Я.Лернер, Л.Я.Зоріна, І.К.Журавльов та ін. [4]), а також на психологічну теорію діяльності (С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонт'єв, Г.С.Костюк та ін. [31, 32, 33]). З точки зору психології будь-яка діяльність складається з дій. Психологи розуміють дію як процес, який підпорядкований баченню результату, якого потрібно досягти.

Використовуючи певні способи у процесі діяльності у людини формуються уміння та навички. Уміння та навички є важливими складовими навчального процесу, тому що вони сприяють набуттю та використанню знань у будь-якій діяльності, визначають її успішність, а також характеризують рівень засвоєння знань. Формування умінь в учнів є одним з основних завдань навчання та одним з елементів змісту освіти.

Тому в дидактиці значна увага приділяється навчанню способів здійснення певних дій або операцій, тобто відповідних умінь та навичок.

Проблему формування умінь та навичок розглядали багато науковців, увага яких була спрямована на дослідження значення і місця умінь та навичок у розвитку мислення учнів, визначення специфічних якостей та складових певних умінь, розробку програм і методик їх формування.

Провідна діяльність учнів - навчально-пізнавальна, спрямована на засвоєння соціального досвіду людства, пізнання об'єктивної реальності, розвиток їх особистості. Тому особлива увага приділяється проблемі формування навчальних умінь, які формуються в процесі засвоєння наукових знань і забезпечують успішність їх набуття [42].

Хоча більшість аспектів проблеми формування умінь та навичок учнів були предметом вивчення, питання формування умінь критичного мислення учнів все ще розроблені недостатньо, тому вимагають подальшого дослідження.

Формування критичного мислення є необхідним для сучасного учня старших класів, тому що в майбутньому він повинен визначити власну спеціальність (цей тип мислення особливо важливий для педагогів, психологів, інженерів, менеджерів, медиків, політологів, маркетологів, так як в сфері їх професійної діяльності критичне мислення є запорукою прийняття ефективних рішень та генерації актуальних ідей і технологій [42]).

Однак питання формування критичного мислення старшокласників в професійній педагогіці досліджуються вкрай слабо і зазвичай не виділяються в окрему ланку.

Критичне мислення має свої особливості, свою понятійну систему, що відрізняють його від інших видів і типів мислення.

Однак ми можемо розглядати критичне мислення лише у взаємозв'язку з іншими видами мислення, в поєднанні і зіставленні з

такими поняттями, як продуктивне, проблемне, творче, логічне, системне мислення, інтелект, і іншими поняттями активної, цілеспрямованої розумової і практичної діяльності людини.

Критичність розуму вкрай необхідна у всіх ланках процесу проблемного навчання, бо всюди потрібен аналіз, порівняння, узагальнення та заперечення. Без критичної оцінки завдання, проблеми неможливо висування припущень, гіпотез. Тут є місце для сумнівів, а, отже, і критичного підходу.

У психолого-педагогічній літературі виділяють чотири етапи формування критичного мислення учнів (М. Векслер, А. В. Тягло, Т. С. Воропай)

Перший етап – пробудження інтересу до теми, актуалізація знань, визначення мети вивчення певного матеріалу.

Другий етап – осмислення нової інформації, критичне читання та письмо.

Третій етап – рефлексія, яка направлена на формування власної думки стосовно запропонованої інформації.

Четвертий етап - узагальнення і подальше оцінювання інформації (проблеми), визначення способів для розв'язання, аналізування власних можливостей [42].

Критичне мислення виникає на етапі підбиття підсумків, оцінки процесу і результату навчальної діяльності, тобто на етапі діагностики процесу виконання завдання, вирішення завдання, оцінки результатів діяльності або поведінки, підтвердження висновків, пошуку найбільш раціонального способу вирішення проблеми, завдання.

Вже на самому першому етапі проблемного навчання - етапі аналізу проблемної ситуації і формулювання проблеми - важливі критика, самокритика, самооцінка і самооцінка.

Реалізація критичного мислення, і, отже, його формування певною мірою можливі на всіх етапах, всюди, де існує альтернатива: при аналізі проблемної ситуації

Аналіз вимагає критичного ставлення при формулюванні мовної проблеми; при висуненні гіпотези (оскільки критичне мислення пов'язане з доказом і спростуванням, з твердженням і запереченням). Тут творче мислення набуває критичного характеру. Існує припущення, що творчість людини пов'язано з двома сторонами творчого мислення - з синтетичним мисленням (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення тощо) і з інсайтом, (здогадкою, осяянням) тобто в свідомості людини несподівано виникає ідея вирішення проблеми [35].

Якщо основним показником творчого мислення вважається оригінальність розумового процесу, процес пошуку способів вирішення завдання, проблеми, створення нового продукту, то основний показник критичного мислення - це доказ істинності чи хибності судження, визначення істинності нового знання, зміна соціальної поведінки, забезпечення права вибору. Іншим показником критичного мислення є його склад і структура, в яку входять поняття критики і самокритики, оцінки і самооцінки та ін.

Критичність мислення являє розумову здатність, спрямовану на знаходження оптимального способу розв'язання задач.

Ефективним навчання стає лише при самонавчанні, воно найбільш міцне і зберігається надовго, а опорою для нього служить самооцінка. Багато авторів визначають критичне мислення як оцінку, яка базується на критеріях, ця оцінка «може бути спрямована людиною на зовнішній світ, на чужі думки і на себе, на свої думки. В цьому і полягає зміст критичності і самокритичності мислення» [36].

Схильність до критичного мислення характеризується: пошуком предмета точності; послідовним, почерговим розглядом частин складного цілого; проявом сприйнятливості і розуміння по відношенню до чужих

ідей, рівня знань і глибини суджень; схильністю до застосування навичок критичного мислення в житті »[26].

«Критичне мислення передбачає: навичку рефлексії над власної розумовою діяльністю, розвиток навичок аналітичної діяльності, вміння працювати з поняттями, судженнями, висновками, питаннями, здатність оцінювати ті ж уміння у інших. Критичне мислення формується як практична логіка, яка розташована всередині розуму людини і в залежності від контексту міркування»[38].

У ряді теоретичних і експериментальних робіт (Д. Клустер, П. Фрейре, Дж. Дьюї, Р. Енніс і ін.) показані найважливіші характеристики критичного мислення. До них відносяться:

- самостійність мислення;
- допитливість;
- формулювання проблеми і знаходження виходу з ситуації, що склалася;
- прийняття обміркованих рішень;
- висловлення своєї точки зору.

Самостійність мислення дозволяє членам команди формулювати свої ідеї, оцінки, переконання незалежно від інших. Учні, працюючи в команді, повинні «мати достатньо свободи, щоб думати власною головою і самостійно вирішувати найскладніші питання »[39].

Критичне мислення виникає тоді, коли учні починають займатися конкретною проблемою. «Головне питання, яке має бути поставлене з приводу ситуації або явища, взятого за відправну точку процесу навчання, є питання про те, якого роду проблеми це явище породжує ». Збираючи дані, аналізуючи тексти, зіставляючи альтернативні точки зору і використовуючи можливості обговорення, студенти шукають і знаходять відповіді на свої запитання, тобто критичне мислення є «особливим видом розумової діяльності, що дозволяє людині винести

здорове судження про запропоновану йому точку зору або модель поведінки »[27].

Учні, володіючи навичками критичного мислення, знаходять власне рішення проблеми і підкріплюють це рішення розумними, обґрунтованими доказами. Вони також усвідомлюють, що можливі інші рішення тієї ж проблеми, і намагаються довести, що обране ними рішення логічніше і раціональніше інших.

Незалежно від уявлень викладача про критичне мислення, логіку проблемного навчання, у учнів стихійно формуються певні вміння і навички такого мислення. Природно, що в процесі проблемного навчання найбільш помітно формування логічного аспекту критичного мислення, умінь і навичок доказу і спростування. Однак критичне мислення в педагогіці це не тільки навчання пізнавальним умінням, а й формування правильних відносин (міжособистісних, загальнолюдських); формування якостей особистості (духовність, самокритичність, оцінка чужої поведінки і самооцінка власних властивостей характеру, пізнавальних дій, результату діяльності) [42].

Формування умінь критичного мислення вимагає досить тривалого часу і наявності у учнів великої системи знань, що включає знання, які йому даються в рамках формальної освіти (школа, позашкільні курси, факультативні заняття тощо), і знання, одержувані в результаті власної аналітичної роботи, рефлексії, критичного ставлення до свого досвіду і до самого себе.

Ряд дослідників [40] детально описує ті поняття, які пов'язані з категорією «критичне мислення»: рефлексія - заперечення - критика - критичність - самокритика - аргументація - доказ - спростування - оцінка - самооцінка – оцінне судження.

Так, рефлексія пов'язана з умінями осмислити свої дії і усвідомити ті схеми і правила, в згоді з якими людина діє.

Критика і критичність проявляються в умінні самостійно відстоювати свої переконання і знаходити відповіді на заперечення; в умінні аналізувати інформацію, думки для оцінки та перевірки достовірності.

Самокритика має свої особливості, так як проявляється в умінні аналізувати свої переконання, аргументи для самооцінки і самокорекції, умінні актуалізувати такі якості особистості, як допитливість, спостережливість, розкутість, сміливість, тактовність.

Оцінка і самооцінка пов'язані з організацією контролю і самоконтролю і включають вміння зіставляти кінцеві результати і цілі, завдання, план діяльності; вміння аналізувати причини невідповідності і власні помилки; вміння приймати рішення по усунення невідповідностей в роботі [42].

Прагнення людей до критичності і самокритичності велике, однак відсутність знань і умінь застосовувати ці знання на практиці може призвести до критиканства, тобто неправильної критики.

Критика може приймати вид як звичайної сварки для з'ясування того, «хто правий», так і наукової дискусії, в результаті чого виробляється загальна думка чи опоненти розходяться кожен зі своєю думкою, або погоджуються і виробляють єдине бачення рішення проблеми.

Критичне мислення не з'являється автоматично у вигляді побічного результату звичайного навчання в будь-якій області. Щоб домогтися очікуваного ефекту, потрібно докладати систематичні зусилля щодо вдосконалення мислення. Кожен новий факт піддається критичному обмірковуванню, а процес пізнання знаходить індивідуальність і стає продуктивним [42].

Формування критичного мислення - це процес навчання і виховання, в результаті якого актуалізуються і розвиваються такі природні якості особистості, як допитливість, сприйнятливність, впевненість в собі,

самостійність, комунікабельність, свобода вираження думки (розкутість), сміливість у висловленні ідей.

Від того, як педагог зуміє навчати студентів критично мислити, забезпечити сприйняття, запам'ятовування, розуміння, осмислення і інші розумові процеси, залежить продуктивність діяльності студентів, а, отже, і ефективність самого процесу навчання.

Оскільки це мислення соціальне і найбільш повно проявляється при публічному виступі, в дискусії, суперечці, то рішення групових завдань, коли відбувається взаємодія викладача з учнями і учнів між собою, краще, ніж індивідуальні заняття.

Учні, будучи рівноправними учасниками того, що відбувається, сприймають навчання як обмін досвідом між ними і вчителем[41].

Формування критичного мислення учнів є результатом взаємодії вчителя та учня, і рівень його сформованості залежить, перш за все, від правильності вибору форм організації навчання. Критичне мислення формується не тільки стихійно в процесі життєдіяльності, а й особливими педагогічними засобами, шляхом спеціального навчання, виконання вправ, шляхом тренінгу.

Таким чином, критичне мислення є одним з головних умінь учня старших класів, яке він повинен засвоїти. Воно вкрай необхідно у майбутній професійній діяльності людини, оскільки будь-яка спеціальність передбачає використання аналізу, синтезу, оцінювання, узагальнення, заперечення. У сучасній методичній літературі з педагогіки зустрічається чотири етапу формування уміння критично мислити. Перший етап є пробудженням інтересу до теми. Наступний полягає в осмисленні нової інформації. Третій етап є рефлексією, завдяки якій формується власне уявлення проблеми. На останньому етапі робиться узагальнення та оцінка запропонованих вирішень проблеми. До найважливіших характеристик критичного мислення відносяться самостійність мислення, допитливість, формулювання знаходження

виходу з ситуації, що склалася, прийняття обміркованих рішень, висловлення своєї точки зору.

1.3. Технології розвитку критичного мислення у старших школярів

У педагогічній літературі зустрічаються наступні поняття: педагогічна технологія, освітня технологія, технологія навчання.

За визначенням Т.В.Машарова педагогічною технологією є побудова системи цілей (від загальних до конкретних) для досягнення певного результату розвитку учня з високою варіативністю використання методів, прийомів, засобів і форм організації навчання .

Технології розвитку критичного мислення – це цілісна система взаємодії з ідеями та певною інформацією, яка дозволяє активізувати дослідницьку та інтелектуальну діяльність учня, залучити в процес навчання його особистісний початок [41].

Технології розвитку критичного мислення як інтегративна система включає у свою структуру цілі, завдання, принципи власної побудови, умови формування, прийоми і способи навчання критичному мисленню, форми організації діяльності учнів школи і способи оцінювання результатів розвитку цього виду мислення.

Основна мета при формуванні критичного мислення старшокласників, як і дорослих (серед тих, які не мають стійких навичок критичного мислення), полягає у розширенні розумових компетенцій для максимально ефективного вирішення наукових, соціальних або практичних проблем. Також мету технології розвитку критичного мислення можна визначити як розвиток інтелектуальних вмінь учнів, необхідних не тільки в навчанні, але і в звичайному житті (у тому числі вміння приймати зважені рішення, вміння працювати з наданою інформацією, вміння аналізувати явища з різних точок зору тощо) [43].

Завдання розвитку критичного мислення можуть варіюватися в залежності від рівня знань, вікових особливостей учнів, а також наявності фонових знань та попереднього досвіду.

У методичній літературі специфіку навчальної технології розвитку критичного мислення описано наступним чином. По-перше, навчальний процес повинен ґрунтуватися на науково-обґрунтованих закономірностях взаємодії особистості (учня) та інформації. По-друге, фази цієї технології (науковці зазвичай виділяють виклик, осмислення, рефлексію) вимагають від учителя професійної гнучкості для здійснення навчання в різних умовах та в залежності від індивідуальних особливостей учнів.

Учні старших класів вже мають певний та різнобічний запас знань на основі бази неповної середньої освіти, а також деякий соціальний досвід. Тому вони здатні засвоювати інтегративні знання і вміння, які в подальшому трансформуються в навчальні компетенції. Однак така трансформація можлива при наявності мотивації і позитивного ставлення до активної трудової та розумової діяльності зі сторони учнів. Викладачі у свою чергу можуть ставити завдання формування інтеграційних розумових навичок на основі критичного мислення, логічного або проблемного [43].

Технологія розвитку критичного мислення, як і будь-яка технологія, має свої принципи побудови. Вона заснована, в першу чергу, на специфічній особливості мислити критично, яка відрізняється від інших видів розумової діяльності. На основі аналізу наукових джерел ми можемо привести сім принципів технології критичного мислення, деякі з яких є загально дидактичними, інші ж притаманні саме для критичного мислення:

1. Інформаційна насиченість навчального та практичного матеріалу для створення аргументації, доказової бази які засновані на конкретних фактах, базуються на надійних джерелах.

2. Соціальна обумовленості предмета (явища) осмислення. Слід зазначити специфічну особливість, що критичне мислення - це соціальне мислення, тому підбір проблем, тем, завдань для аналізування слід здійснювати, урахувавши цю особливу властивість критичного мислення.

3. Побудова змісту матеріалу на певній проблематиці. Цей принцип є загально дидактичним і використовується як основний при побудові технології розвитку критичного мислення, оскільки критичне і проблемне мислення мають загальні властивості, мають спільну методологію і прийомами навчання.

4. Принцип комунікації в процесі розвитку дослідження проблеми. Критичне мислення – за своєю природою є мисленням самостійним, індивідуальним, однак найбільш виразно його можна виявити при дискутуванні, при обговореннях або публічних виступах. Звідси можна зробити висновок, що комунікативні навички учасників осмислення проблеми відіграють ключову роль в успішності розвитку цього типу мислення.

5. Принцип вмотивованості отримання знань. Цей принцип заснований на рефлексії, яка є основним процесом при здійсненні розумової діяльності взагалі і особливо критичного мислення. Вона можлива тільки в тому випадку, якщо людина має мотивацію зрозуміти, осмислити, опрацювати джерела, встановити істинність тверджень або отримати результат власної розумової діяльності.

6. Принцип науковості, достовірності інформації і вільного доступу до неї. Цей принцип належить до загально дидактичних. Технологія критичного мислення реалізується в цьому принципі, тому що достовірність інформації можливо перевірити завдяки цьому типу мислення.

7. Принцип наступності навчання є загальноприйнятим у системі освіти. Технологія розвитку критичного мислення найбільш результативна при послідовному та системному навчанні даному типу

розумової діяльності (починаючи зі школи і продовжуючи в закладі вищої освіти. Однак слід зазначити, що критичному мисленню можливо навчати людей з будь-яким рівнем знань та життєвим бекграундом, хоча у такому випадку цей процес буде тривати набагато довше [43].

Розглядаючи умови, які необхідні для реалізації критичного мислення, слід зазначити в першу чергу знання правил логіки. Для учня або студента вчитися мислити критично синонімічно слідуванню правилам логіки.

Крім того однією з основних умов для технології критичного мислення старшокласників є розвиненість даного типу мислення серед викладачів [43].

Головними складовими технології розвитку критичного мислення є способи і прийоми формування критичного мислення і вони найбільш тісно пов'язані з діяльністю викладача [43].

При використанні технології формування критичного мислення вибір методів навчання залежить від системи навчання і наскільки вона суміжна до даної технологія (індивідуальна, колективна, дистанційна, експериментальна тощо).

Опрацювання і систематизування інформації наукових робіт на схожу тематику дозволяють перелічити прийоми і способи, що відносяться до технології формування критичного мислення:

- вивчення таких наукових понять, як «критичність розуму», «самокритичність розуму», «критика», «самокритика», а також опрацювання прикладів їх застосування в житті (в процесі навчання, в побуті, у професійній діяльності, в наукових дослідженнях, в політиці тощо);

- організація дискусій, обговорень або суперечок з метою виявлення помилок у вирішенні завдань і проблем (у виборі найбільш раціональних способів вирішення);

- рецензування літературних творів (як своїх так і чужих), есе, рефератів, експериментальної діяльності (прийом критичного аналізу тексту, активно використовується при написанні наукових робіт);

- обговорення наукових і публіцистичних статей на задану тему, огляд даних з Інтернету, порівняльний аналіз теорій в конкретних професійних сферах;

- цілеспрямоване навчання процедурі доказу і спростування на матеріалі предметів в школі, на матеріалі спеціальних курсів з логіки, філософії тощо;

- формування умінь і навичок шляхом тренінгів по доведенню та спростуванню гіпотез (які були висунуті в минулому в науці або які стосуються сучасних наукових проблем);

- організація дискусій і дебатів з актуальних питань, які стосуються науки, журналістики, публіцистики; критичний аналіз суперечок, дискусій, процесу експерименту;

- критичний аналіз і оцінка політичного, економічного або соціального стану в світі, країні, в регіоні з навчальною метою (управління, виробництво, освіта, охорона здоров'я, спорту, культура, фінанси тощо) [43].

Однією з найголовніших дидактичних складових технології розвитку критичного мислення є узагальнення форм організації діяльності учнів у процесі застосування технології, тому що навчальне середовище, як і способи взаємодії між учасниками процесу мають вирішальне значення для досягнення цілей формування розумових здібностей та навичок. На наш погляд практично всі форми організації навчальної діяльності, які відомі в дидактиці можливо застосувати для здійснення заданої мети: індивідуальна, індивідуально - групова, парна, групова і колективна. Однак найбільш важливими при формуванні необхідних компетенцій є групова і колективна форма організації навчальної діяльності, тому що, нагадаємо, критичне мислення - це

соціальне явище та процес, тому воно проявляється найбільш виразно в публічному просторі [43].

Серед прикладів індивідуальної форми організації навчальної діяльності з залученням технології критичного мислення слід зазначити реферат, есе, дипломну або курсову роботи, рецензування, твір.

До індивідуально-групової форми організації відносять дослідницький проект або створення практичних ситуацій (кейсів).

Також слід зазначити таку форму організації навчальної діяльності як парна. До неї ми маємо право віднести полеміку або дискусію.

Колективний варіант реалізації навчальної діяльності можна охарактеризувати такими формами як оцінка, узагальнення, розмірковування та осмислення [43].

Технологія розвитку критичного мислення засновується на трьох фазах, незалежно від вибору форми організації навчальної діяльності або методів здійснення навчання. Першою фазою є так званий «виклик». Основним завданням суб'єктів на цій фазі навчального процесу є актуалізація вже наявних знань з теми. Основним завданням педагога на цій фазі є організація процесу відновлення вже здобутих знань, необхідних для сприйняття нового матеріалу; мотивація пізнавальної діяльності. Для виконання цього завдання вчитель може користуватися різними способами, наприклад: формулюванням гіпотези, організація роботи школярів у групах тощо, завдяки чому в учнів з'являється мотивація вивчення нової інформації. У процесі другої фази осмислення проблеми. Якщо на першій фазі учень намагався сформулювати власну мотивацію до пізнавальної діяльності, то на другій фазі він має реалізувати осмислення проблеми у певній навчально-пізнавальній діяльності. Третя фаза – фаза рефлексії. На цій фазі відбувається закріплення нової інформації у системі вже здобутих знань учня. Для реалізації цієї фази учень повинен самостійно систематизувати засвоєні

дані; визначити напрямки до подальшого розвитку засвоєння теми; визначити для себе користь від вивчення проблемного питання [43].

Отже, аналізуючи усю вищенаведену інформацію ми маємо змогу дати визначення технології розвитку критичного мислення як інтегративної та цілісної системи взаємодії з інформацією, яка дозволяє активізувати розумову та дослідницьку діяльність школяра. Основною метою даної технології є розвиток дослідницьких здібностей учня з метою вирішення ним певних наукових, побутових або практичних проблем. Серед основних умов здійснення технології є слідування правилам логіки, а також розвиненість критичного мислення у педагога. Крім того у викладі основної частини даної праці нами була опрацьована і систематизована інформація, яка стосується принципів, прийомів і способів здійснення технології розвитку критичного мислення. Також слід перелічити форми організації навчальної діяльності з метою здійснення даної технології: індивідуальна, індивідуально - групова, парна, групова і колективна. Незалежно від форми організації та методології навчального процесу, дана технологія здійснюється у трьох фазах (виклик, осмислення, рефлексія).

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

2.1. Методологія розвитку критичного мислення учнів старших класів

Навчання іноземним мовам у сучасній школі передбачає безперервне впровадження і використання оновленої методології, прийомів, способів і форм мовної освіти на основі особистісно-орієнтованого підходу та використання сучасних технологій з урахуванням інтересів учнів.

О. Пометун стверджує, що навчання за допомогою технології критичного мислення стає ефективним тільки коли вчитель дотримується таких умов:

- вчитель визначає необхідну інформацію;
- обирає методи, які необхідні для реалізації мети уроку [43].

На наш погляд однією з головних умов успішного розвитку критичного мислення є структура уроку. Структура уроку є планом, завчасно створений учителем, який складається з частин уроку та способів їх реалізації.

М. Данилов вважає, що найважливішим питанням методики викладання шкільних предметів є питання про те, в якій послідовності процес навчання є найбільш успішним.

О. Пометун визначає такі етапи уроку для впровадження технології критичного мислення: вступна, основна та підсумкова частини [43].

Також у своїй праці вона пропонує більш розгорнуту структуру уроку:

1. Розминка, яка створює сприятливий психологічний клімат на уроці та замінює класичний організаційний момент уроку;

2. Обґрунтування навчального процесу (полягає в постановці мети уроку та формування мотивації учнів);

3. Актуалізація (полягає в заохоченні до сприйняття нового матеріалу);

4. Усвідомлення змісту (етап, на якому учні сприймають інформацію й усвідомлюють її значення);

5. Рефлексія (полягає у закріпленні та узагальненні вивченого матеріалу)

На останньому етапі вчитель має змогу побачити, чи досягнуто мету уроку; визначити, які знання та уміння засвоїли учні; порівняти очікуванні результати з реальними; виявити труднощі, які виникали під час уроку; створювати план майбутніх дій.

У програмі розвитку критичного мислення, розробленої Міжнародною асоціацією читання університету Північної Айови і коледжів Хобарда і Вільяма Сміта за авторством Ч. Темпла, Дж. Стіл та К. Мередіта також пропонується трифазна структура урока [23].

1. Перший етап - **виклик** (evocation).

На цьому учні можуть вільно висловлювати свою точку зору з приводу досліджуваної теми. Крім того висловлювання на цьому етапі не є «правильними» чи «неправильними». В якості основної форми поєднуються індивідуальна і групова робота (індивідуальна дозволяє кожному учневі актуалізувати свої знання і досвід, а групова дозволяє почути інші думки).

Основною метою викладача на цьому етапі є стимулювання учнів до звернення до вже засвоєних знань по темі, що вивчається; сприяння безконфліктному обміну думками в групі, отриманні та систематизації інформації від школярів. При цьому важливо не критикувати їх відповіді, навіть якщо вони неточні або неправильні [34].

2. Другий етап - **осмислення змісту** (realization of meaning)

Цей етап полягає в підтримуванні активності та інтересу учнів до уроку. На цьому етапі учні контактують з новою інформацією, приділяють увагу пошуку відповідей на питання і труднощі, які виникли під час уроку, намагаються порівняти нову інформацію з наявними знаннями, роблять приготування до обговорення засвоєної інформації.

Цей етап основною метою викладача передбачає привабливий виклад інформації, відстежування активності учнів на уроці [34].

3. Останій етап - **рефлексія** (reflection)

На цьому етапі отримана інформація перетворюється у власне знання. Цей етап також можна назвати рефлексивним аналізом. Рефлексивний аналіз спрямований на з'ясування змісту нової інформації а також побудову плану майбутніх дій педагога під час навчального процесу. На етапі рефлексії учні систематизують нову інформацію до вже наявних уявлень. Найбільш продуктивним є поєднання індивідуальної і групової роботи на даному етапі.. На індивідуальній роботі учні, відбирають інформацію, яка є значущою для розуміння суті опрацьованої теми; виражають нові ідеї та інформацію власними словами, самостійно створюють у власному уявленні причинно-наслідкові зв'язки. Таке розуміння є довгостроковим, тому що учні найкраще пам'ятають те, що вони висловлювали власними словами [34].

Розвиваючи навички критичного мислення, вчитель повинен слідувати передовому педагогічному досвіду та використовувати весь спектр прийомів, які наявні у дидактико-методичній практиці.

У сучасних наукових та методичних працях розроблена значна кількість прийомів формування та розвитку критичного мислення. Наведемо деякі з них:

1. Прийом «Чиста дошка»

Ефективний при повторенні вивченого матеріалу. Перед початком уроку вчитель на краях дошки прикріплює листочки, на яких записані питання. На початку уроку він пропонує учням очистити дошку. Учні по

черзі виходять до дошки, знімають листочки і відповідають на питання, які написані на них. Той, хто відповів на більшу кількість питань отримує гарну оцінку [34].

2. Прийом кластера

Основною метою цього прийому є систематизування наявних у учнів знань з теми. Кластер є графічним зображенням матеріалу, яке показує смислові поля поняття.

Учням пропонується записати в центрі листа ключове поняття, а від нього намалювати стрілки які з'єднують це слово з іншими, від яких стрілки розходяться до інших слів.

Прийом кластеру підходить до різних етапів уроку. На етапі виклику він стимулює розумову діяльність. На етапі осмислення допомагає структурувати навчальний матеріал. На стадії рефлексії допомагає підводити підсумки [34].

3. Прийом «Піктограма»

Цей прийом полягає у психологічному явищі опосередкованого запам'ятовування. Загальний вигляд піктограма виглядає як сукупність графічних образів, які використовуються з метою ефективного запам'ятовування і подальшого відтворення понять, дат, подій [34].

4. Прийом «Бортовий журнал»

Насправді це узагальнююча назва різних прийомів навчального процесу, згідно з якими учні під час вивчення теми записують свої думки. Цей прийом дає можливість отримати адекватну картину рівня засвоєння учнями знань, допомагає учням розвивати вміння фіксувати інформацію за допомогою графічних засобів, навчитися оцінювати свої сильні і слабкі сторони, дає уявлення про задану проблему. В самому простому варіанті, перед читанням учні записують відповіді на наступні питання [34].

5. Метод Фішбоун (діаграма Ісікава)

Суть даного прийому полягає у встановленні причинно-наслідкових взаємозв'язків між об'єктом аналізу. Крім того цей прийом дозволяє

розвивати навички роботи з інформацією і вміння ставити і вирішувати проблеми.

Прийом «Фішбоун» полягає у схематичній діаграмі в формі риб'ячого скелета. Цей прийом також називається ім'ям японського професора Ішикави (Ісікава), який винайшов цей прийом структурного аналізу причинно-наслідкових зв'язків. Схема Фішбоун є графічним зображенням, яка дозволяє продемонструвати певні причини конкретних понять, явищ, проблем і відповідні результати обговорення.

Серед позитивних якостей цього прийому виділяється:

- організування роботи в парах або групах;
- розвиток критичного мислення;
- наочна візуалізація взаємозв'язку між причинами і наслідками
- постановка факторів за ступенем їх значущості.

Фішбоун може малюватися горизонтально або вертикально. Схема може малюватися у природній форми риби або більш схематично. Вважається ефективним застосування цього прийому під час мозгового штурму [34].

6. Прийом «Написання сінквейна»

Цей прийом найбільш популярний на етапі рефлексії. Сінквейн – це вірш, що представляє собою лаконічне викладення інформації. Це дозволяє описувати суть поняття або здійснювати рефлексію на основі отриманих знань.

Правилами написання сінквейну є певна кількість слів у рядку і призначення кожного рядка:

- 1-й рядок - назва вірша, тема;
- 2-й рядок - описування теми;
- 3-тя рядок - дія;
- 4-й рядок - почуття (фраза з чотирьох слів, які виражають ставлення автора до теми);
- 5-й рядок - повторення суті (зазвичай синонім першого рядка).

Учні навчаються написанню подібних віршів в парах згадуя правила написання та підбираючи лексику. Метою написання подібного вірша є відпрацювання понять та оцінка учнем пройденого матеріалу.

Сінквейн допомагає організувати підсумкове повторення матеріалу уроку [34].

7. Прийом гри «Долоньки»

Використовується на етапі рефлексії для закріплення основних умінь учнів. На навчальному столі перед учнями лежать контури долонь. На кожному пальці перелічені ті вміння, які необхідно було закріпити на даному уроці. Діти стискають свою праву долоню, а в ліву руку беруть модель долоньки. Читають на моделі вміння і розгинають стільки пальців, скільки умінь вони закріпили на уроці, після чого піднімають вгору свою праву долоню [34].

8. Прийом «Вірні або невірні твердження».

На початку уроку можуть бути запропоновані певні висловлювання. Після цього учнів просять встановити, чи правильні дані твердження та аргументувати власну відповідь. Після опрцювання основної інформації вчитель повертається до цих тверджень і просить учнів оцінити їх достовірність, на основі інформації уроку [34].

9. Прийом «Інсерт».

Інсерт це аббревіатура, яка має наступне трактування:

I – interactive (інтерактивне)

N - noting (те, що вже знав)

S - systematic (систематичне)

E - effective (ефективне)

R - reading (читання)

T – thinking (мислення)

Під час читання тексту вчитель просить учнів робити на полях позначки, а після прочитання тексту заповнити таблицю. У таблицю коротко заносяться відомості з тексту [34].

10. Прийом «Таблиці питань»

Велике значення в технології розвитку критичного мислення відводиться прийомам, які формують вміння працювати з питаннями. Технологія розвитку критичного мислення орієнтована на питання, як основну рушійну силу процесу мислення. Є кілька форм реалізації цього прийому:

- таблиця «Толстих» і «Тонких»»

Ця форма питань може бути використана на будь-якій з трьох фаз уроку: на стадії виклику (питання до вивчення теми), на стадії осмислення (активна фіксація питань по ходу читання), на стадії рефлексії (демонстрація розуміння пройденого матеріалу).

- «Концептуальна таблиця»

Особливо корисний при порівнянні трьох і більше понять або питань. Таблиця малюється наступним чином: по горизонталі розташовується те, що підлягає порівнянню, а по вертикалі - властивості і риси, за якими будується це порівняння.

Після цього вчитель надає учням алгоритм роботи з текстом (текст розділений на кілька частин, в залежності від кількості учнів в класі):

- Читання тексту.
- Тезисний переказ.
- Обговорення інформації в класі.
- Виокремлення ліній для порівняння і їх запис на окремих аркушах

Після цього на етапі осмислення учням пропонується презентувати лінії для порівняння, які вони виокремили.

За презентацією наступним етапом є виокремлення і обговорення важливої інформації, яка не вийшла до ліній.

В якості домашнього завдання учням вчитель пропонує вибрати одну з відомих графічних форм організації матеріалу (таблиці, схеми), або придумати власне завдання, яке вони хотіли б виконати.

Прийом «Концептуальна таблиця» може використовуватися на будь-яких етапах формування критичного мислення.

Важливо, що цей прийом вдало узгоджується з традиційними формами викладання [34].

Таким чином методологія формування критичного мислення в учнів старших класів складається з багатьох складників. Найбільшу роль відіграє специфічна структура уроку, яка лежить в основі розвитку критичного мислення. Серед науковців є різні погляди щодо структури уроку, але в процесі дослідження ми дійшли висновку, що найбільш прийнятною є трьох-етапна структура. Вона складається з виклику, осмислення змісту уроку та рефлексії засвоєних знань. Крім того нами виокремлено деякі прийоми, які використовуються в процесі проблемного навчання, яке спрямоване на запровадження критичного мислення у школярів.

2.2. Розвиток критичного мислення засобами інтерактивних вправ

Таким чином, обґрунтував методологію концепції реалізації критичного мислення і запропонувавши психолого-педагогічний огляд поняття «критичне мислення», «технологія формування критичного мислення», ми конкретизували і систематизували інформацію з формування критичного мислення на уроках іноземної мови.

Аналізуючи інформацію, представлену у пункті 2.1., ми можемо побачити, що для кожної стадії уроку є свої методи та прийоми для засвоєння та застосування мовленнєвого матеріалу та розкриття інтелектуально-творчих здібностей учнів.

У даному дослідженні розроблена серія вправ для учнів 10-х класів з застосуванням прийомів розвитку критичного мислення, які можуть використовуватися на уроках англійської мови.

Розроблена серія завдань представлена на прикладі їх використання на уроках англійської мови у 10-х класах згідно з програмою на 1 чверть(підручник з англійської мови за авторством О. Д. Карпюк):

Unit 1. My Family and Friends;

Unit 2. Choose the Career!

1. Одним з прийомів, який може використовуватися на стадії виклику є таблиці «Знаю – Хочу знати – Дізнався» («Know-Want to know-Learned Chart»)

Таблиця 1

K-W-L Chart		
Propose your ideas on what you know about this topic before and after you have engaged with it. Fill the the columns below with what you Know about the topic, what you Want to know, and what you've Learned.		
What do you know about the topic?	What do you want to know?	What have you learned?
Supposed answers	Supposed answers	Supposed answers

Таблиці «K-W-L Chart» дозволяють вчителю організувати урок таким чином, щоб активізувати увагу учнів та дати їм зрозумілу та практичну структуру уроку, завдяки чому вони краще можуть засвоїти навчальний матеріал. Вони використовуються для залучення учнів до нової теми, звернення до інформації, яка їм вже відома.

Вчитель поетапно пропонує учням відповісти на питання в стовпчиках згідно з теми уроку (наприклад, «Риси характеру», Unit 1. My Family and Friends):

1. Що вам вже відомо з цієї теми?

Учні надають власні відповіді, вони можуть це робити по одинці або в групах. Вчитель у свою чергу створює майстер-лист відповідей учнів. Доволі часто учні можуть мати хибні уявлення з теми, і тому у вчителя

може виникати питання, коли краще виправити учнів. Це можна робити одразу на початку, або дати можливість учням в процесі уроку самостійно зрозуміти хибність власних ідей і зробити певні висновки.

2. Що ви хочете дізнатись з цієї теми?

У деяких учнів може не бути ідей з теми уроку через недостатність власних знань. У такому випадку одним з прийомів може бути використання серії питань: хто? що? де? коли? чому? як? (наприклад, чому необхідно мати гарні риси характеру; хто може вважатися гарною людиною? тощо)

3. Про що ви дізнались на уроці?

Традиційно це питання зазвичай ставлять вже на останньому етапі уроку – рефлексії (осмислення). Однак учні можуть відповідати на нього і в процесі уроку. Зазвичай вчитель пропонує учням повернутися та переглянути другий стовпчик (Що ви хочете дізнатись?) та проаналізувати, на які питання вони змогли дати відповідь, а які ще залишаються для подальшого вивчення. Крім того, доцільно запропонувати повернутися до першого стовпчика (Що ви знаєте?) з метою усунення хибних ідей та думок.

Таким чином, цей тип навчальних таблиць дає змогу з одного боку активізувати роботу учнів на початку уроку, а з іншого дозволяє узагальнювати та систематизувати вивчений матеріал теми.

2. Також на етапі виклику може використовуватися прийом «Колесо понять».

Назва цього прийому походить від вигляду його графічного уявлення. У закінченому виді воно схоже на колесо. У його центрі пишеться ключове поняття яке вивчається на уроці. Від центру розходяться промені, на яких пишуться слова та словосполучення, які пропонують учні. Ці слова є асоціаціями до ключового поняття. Наприклад, на уроці з теми «Сучасні професії» (Unit 2. Choose the Career!) вчитель пропонує учням написати асоціації, які у них виникають до поняття

професія. Приклад вигляду подібного «колеса» представлено на рисунку 1:

Рис. 2.1. Колесо понять «Profession»

На другому етапі уроку (осмислення) можуть використовуватися такі прийоми к зигзак, фішбоун (рибна кістка), інсерт, карусель, логічний ланцюжок тощо.

3. На етапі осмислення, коли урок присвячен читанню певного тексту доцільно використовувати прийом ІНСЕРТ. Наприклад, на уроці з теми «Сім'я. Що впливає на особистість» (Unit 1. My Family and Friends) учні читають текст «What affects our personality»[с.18-19].

Вчитель пропонує учням прочитати цей текст, позначаючи всі ідеї, які в ньому наявні за такою системою маркування:

- + Мені це вже було відомо раніше;
- Я не знав цього або в мене інакший погляд;
- ? Мене здивувала ця інформація
- ! Я хотів би про це дізнатися більш детально

Після читання тексту, вчитель надає приклад таблиці (Таблиця 2), яку повині заповнити учні в залежності від позначок, якими вони маркували окремі параграфи тексту:

Таблиця 2

+	-	?	!
«I knew, that middle children in a family usually very sociable, because they play with brothers and sisters, but they are pretty jealous, because they have to fight for parents attention.»	«I think that the only children in a family is not always selfish, because I am only children in my family and I don't have such a characteristic»	«According to the text the oldest children in a family gets the biggest attention from parents. I guess, that the youngest children receives maximum of attention from parents.»	«I want to get acquainted with information about youngest children and its characteristic in relations with family.»

Така системна розмітка дає можливість краще активізувати процес сприйняття тексту та використовувати результати читання для вирішення певних навчальних завдань.

4. В якості заміни прийому ІНСЕРТ, доцільно використовувати прийом «Читання з зупинками», який дозволяє вчителю активно залучати учнів до говоріння. Наведемо план використання прийому на прикладі тексту «What affects our personality»[с.18-19]:

На початковому етапі учні пропонують власні трактування назви тексту та на основі назви пропонують ідеї змісту.

Після цього вчитель пропонує учням прочитати один параграф з тексту . На етапі осмислення учні уточнюють власні уявлення про зміст тексту. Потім вони відповідають на питання вчителя:

- Were your ideas about title the same with information in text?
- Who is the author of this article?

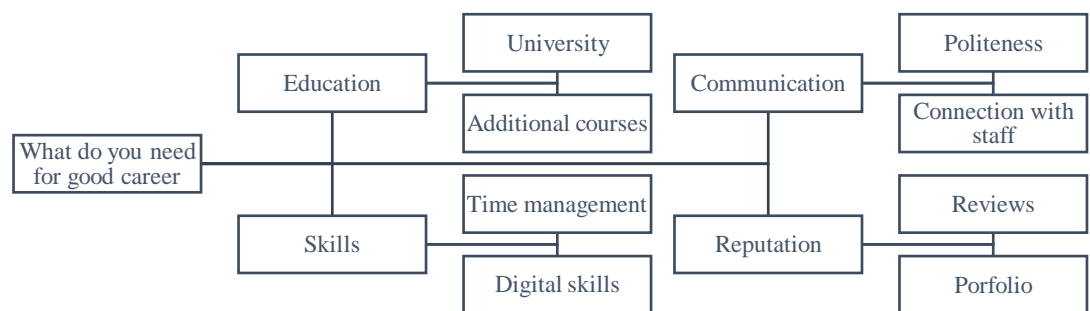
- How do you think what will be next?

Після цього учні читають текст статі до кінця та на етапі рефлексії роблять власні висновки щодо важливості впливу сім'ї на формування особистості.

Така бесіда може проходити у різних формах (дискусія, розповідь, письмо) та з залученням таких фраз: I think ..., in my opinion, I guess, I suppose тощо.

Цей прийом розвиває в учнів такі навички, як аналізування тексту, виділення головної ідеї тексту, навички задавати та відповідати на питання.

5. Крім того на етапі осмислення доцільно використовувати прийом «Фішбоун». Застосування цього прийому допомагає учням аргументувати власне бачення, крім того дає можливість побачити багатограність проблеми. У якості прикладу, наведемо складання схеми «Фішбоун» на уроці з теми «Трудові вміння та навички» (Unit 2. Choose the Career!):

Рис. 2.1. Схема «Фішбоун»

Візуалізувати «рибну кістку» можливо в будь-якій формі: детально або схематично, у вигляді діаграми. Також можливо використовувати інтерактивний екран, якщо такий наявний у навчальній аудиторії.

Порядок роботи вчителя при використанні цього прийому такий:

- Вчитель та учні обговорюють, що важливо для успішної кар'єри у сучасному світі. Після бесіди, учні чітко формулюють проблему уроку;
- Після аналізу інформації за темою учні виділяють складники успішної кар'єри та підтверджують їх доцільність. Звичайно діти можуть знайти багато причин, але при цьому не завжди здатні аргументувати їх використання. У такому випадку вчитель повинен пояснити, що це нормально і так буває;
- Після порівняння причин та аргументів, учні формулюють висновок, який записують у кінці схеми.

6. На останньому етапі (рефлексія) на наш погляд доцільно використовувати усні форми навчання. Вона дає можливість пояснити свою точку зору та співвіднести її з баченням інших людей. На цьому етапі можливо використати таку інтерактивну вправу, як сінквейн.

Наведемо приклад сінквейну з теми «Професії. Вакансії» (Unit 2. Choose the Career!):

Profession

Interesting, important

Helps, develops, guides

Gives money to person

Specialization

Вчитель розповідає учням правила складання сінквейну, або роздає друковану пам'ятку та пропонує їм написати сінквейн з теми «Професії. Вакансії»:

1 рядок –головна тема в одному слові (зазвичай іменник);

2 рядок – описання властивості об'єкта двома прикметниками;

3 рядок – три дієслова, які описують характерні дії об'єкта;

4 рядок – чотири слова, якими автор описує ключову властивість об'єкта, яка є найголовнішою для нього;

5 рядок – одне слово, яке резюмує тему обговорення.

У сучасному світі все підпорядковується сучасним технологіям, які проникають в тому числі і в систему освіти. Нові підходи до навчання грають велику роль в освітньому процесі. Таким чином, нами запропонована система вправ для кожного етапу формування критичного мовлення на уроці англійської мови у 10-х класах.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження формування критичного мислення серед учнів старших класів дало змогу зробити такі висновки.

На основі вивчення наукової літератури з теми дослідження з'ясовано, що мислення є складним психологічним процесом, вищою формою відображення мозком навколишнього світу..

Спираючись на розуміння мислення вважаємо критичне мислення одним з типів мислення, яке засновано на пізнавальній активності людини, а саме логічному усвідомленні, оцінюванні, міркуванні, мисленні, які спрямовані на вирішення конкретної проблеми.

Виявлено, що критичне мислення є одним з головних умінь учня старших класів, яке він повинен засвоїти. Воно вкрай необхідно у майбутній професійній діяльності, оскільки будь-яка спеціальність передбачає використання аналізу, синтезу, оцінювання, узагальнення, заперечення та інших прийомів, які пов'язані з означеним видом мислення. У сучасній методичній літературі з педагогіки зустрічається три етапи формування вміння критично мислити. Перший етап є пробудженням інтересу до теми. Наступний полягає в осмисленні нової інформації. Третій етап є рефлексією, завдяки якій формується власне уявлення проблеми. До найважливіших характеристик критичного мислення відносяться самостійність мислення, допитливість, формулювання знаходження виходу з ситуації, що склалася, прийняття обміркованих рішень, висловлення своєї точки зору.

Крім того нами досліджена технологія розвитку критичного мислення. Основною метою даної технології є розвиток дослідницьких здібностей учня з метою вирішення ним певних наукових, побутових або практичних проблем. Серед основних умов здійснення технології є слідування правилам логіки, а також розвиненість критичного мислення у педагога.

На підставі аналізу джерел з педагогіки та методики викладання іноземних мов у навчальних закладах, можемо констатувати, що методологія формування критичного мислення в учнів старших класів складається з багатьох складників.

Так в основі методики лежить використання специфічної структури уроку, яка відіграє значну роль в освітньому процесі. Серед науковців є різні погляди щодо структури уроку, але в процесі дослідження ми дійшли висновку, що найбільш прийнятною є трьох-етапна структура. Вона складається з виклику, осмислення змісту уроку та рефлексії засвоєних знань. Крім того нами виокремлено деякі прийоми, які використовуються в процесі проблемного навчання, яке спрямоване на запровадження критичного мислення у школярів. Серед них найбільш вживаними є схема Фішбоун, сінквейни, кластери, ІНСЕРТ та інші.

У результаті реалізації практичної частини дослідження, нами запропонована система вправ з англійської мови згідно з календарно-тематичним плануванням на першу чверть у 10-х класах. Наша система вправ послуговується трьох етапною структурою уроку. На етапі виклику вирішено використовувати таблиці «Знаю – Хочу знати – Дізнався» та прийом «Колесо понять». На етапі осмислення вважаємо доцільним використовувати схеми Фішбоун, а також прийом ІНСЕРТ. Найбільш лаконічним прийомом, який дозволяє учням формулювати короткі висновки на етапі рефлексії вважаємо сінквейни.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Подальшого вивчення потребує стратегія, які використовують вчитель при формуванні критичного мислення. Крім того, на наш погляд окремого комплексного дослідження потребує створення системи реалізації критичного мислення в рамках дистанційного навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гальперин П.Я. Формирование умственных действий: хрестоматия по общей психологии. М.: Педагогика, 1987. 264 с.
2. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов). М.: Педагогика, 1972. 424 с.
3. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1989. 560 с.
4. Лернер И.Я. Развивающее обучение с дидактических позиций. Педагогика. 1996.
5. Лук А.Н. Мышление и творчество. М.: Политиздат, 1976. 144 с.
6. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: підручник для студентів, аспірантів та молодих викладачів вищих навчальних заходів). К.: Либідь, 1998. 558 с.
7. Ільченко В.Р. Мислення учнів школи майбутнього. Початкова школа. 1996.
8. Бешенков А.С. Проблемы профильного обучения информатике. М., 1993. 90 с.
9. Скибицкий З.Г., Шкабура О.В. Стиль мышления как стратегия решения задач с использованием компьютера. Информатика и образование, 2000. С. 11-18.
10. Вайнтрауб М.А. Методика розвитку технічного мислення учнів ліцею: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02: Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 1998. 20 с.
11. Лукаш С.В. Педагогічне розуміння економічного мислення. Педагогіка і психологія, 1999. С. 26-34.
12. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 480 с.

13. Брунер Дж. Психология познания: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1977. 412с.
14. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. (Как мы мыслим). М.: Лабиринт, 1999. 192 с.
15. Блонский П.П. Избр. психол. произведения. М.: Просвещение, 1964. 547 с.
16. Липкина А.И., Рыбак Л.А. Критичность и самооценка в учебной деятельности. М.: Просвещение, 1968. 142 с.
17. Синельников В.М. Формирование критичности ума у младших школьников в процессе обучения: автореф. дис... канд. псих. наук: 19.00.07. Киев, 1973. 23 с.
18. Байрамов А.С. Динамика развития самостоятельности и критичности мышления у детей младшего школьного возраста: автореф. дис... д-ра псих. наук. Баку, 1968. 152 с.
19. Векслер С.И. Развитие критичности мышления старшеклассников в процессе обучения: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Киев, 1974. 23 с.
20. Benjamin S. Bloom Taxonomy of educational objectives. Published by Allyn and Bacon, Boston, MA. Copyright (c) 1984 by Pearson Education.
21. Халперн Д. Психология критического мышления. С. Пб. : Питер, 2000. 512 с.
22. Тягло А.В., Воропай Т.С. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. 285 с.
23. Дженні Л. Стіл, Куртіс С. Мередит та Чарльз Темпл. Методична система “Розвиток критичного мислення у навчанні різних предметів”. Пер. з англ. Посібник: у 8 ч., 1998–1999.
24. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров. М.: Академия, 2000. 271 с.

25. Жадан І.В. та ін. Концепція громадянської освіти в Україні. Педагогічна газета, 2000. С. 5.
26. Клустер Д. Что такое критическое мышление. М.: ЦГЛ, 2005. С. 5–13.
27. Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути? Вісник програм шкільних обмінів, 2006. С. 17-23.
28. Авершин А. О. Формування критичного мислення у студентів інженерно-педагогічних ВНЗ. Збірник наукових праць : Проблеми інженерно-педагогічної освіти, 2009.
29. Хачумян Т. І. Поняття «критичне мислення» та його сутність в психолого-педагогічній науці: зб. наук. пр. К. : Видавничий центр КНЛУ, 2003. С. 171–177.
30. Юлина Н. С. Педагогическая стратегия философии для детей. URL: <http://ru.philosophy.kiev.ua/iphras/library/deti/ch1.html#on>. (дата звернення: 12.11.2020).
31. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2-х т. Т.1. М.: Педагогика, 1989. 488 с.
32. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т.2. 320с
33. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Радянська школа, 1989.
34. Формування навичок критичного мислення на уроках іноземної мови : навчально-практичний посібник. Харків : “Друкарня Мадрид”, 2017. 104 с.
35. Вилькеев Д.В. Методы научного познания в школьном обучении. Казань: Татиздат, 1975. 169 с.
36. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. М.: Педагогика, 1981. 199с
37. Зависимость обучения от типа ориентировочной деятельности. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. 238 с.

38. Дидактика средней школы. Некоторые проблемы современной дидактики: учеб. пособие для студентов пед. институтов. Под ред. М.А. Данилова и М.Н. Скаткина. М., «Просвещение», 1975. 303 с.
39. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: Обучение на основе исследования: игры и дискуссии. Рига: НПЦ «Эксперимент», 1995. 176 с.
40. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. М.: ИНТОР, 1996. 544 с.
41. Использование технологии критического мышления при оценивании результатов учебной деятельности. URL: https://firo.ranepa.ru/files/docs/gorod_obrazovaniya/melnikova_er.pdf (дата звернения: 12.11.2020).
42. Шакирова Д. М. Формирование критического мышления учащихся и студентов: модель и технология. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-kriticheskogo-myshleniya-uchaschihsya-i-studentov-model-i-tehnologiya> (дата звернения: 12.11.2020).
43. Пометун О. І. Основи критичного мислення: навчальний посібник для учнів старших класів загальноосвітньої школи. Тернопіль: Навчальна книга, 2010. 216 с.